

μεθ' ὑμῶν τε ἀγωνιζόμενος καὶ τῶν ἐκάστῳ δρωμένων θεατῆς».

Μετὰ τῆ γενικῆ αὐτῆ προσλαλιά, ἀπευθύνθηκε ὁ Μωάμεθ εἰδικώτερα στοὺς ἀνώτατους ἀρχηγούς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, διατυπώνοντας τὶς διαταγές κ' ἐπιθυμίες του. Κ' ἔκλεισε τὸ λόγο του, ἀποφεύγοντας τὰ μεγάλα λόγια καὶ τὶς φραστικὲς κωδωνοκρουσίες : « Ἄλλ' ἄπιτε πρὸς τὰς σκηνὰς καὶ τὰς τάξεις ὑμῶν ἀγαθῆ τύχῃ, καὶ δειπνοποιησάμενοι ἀναπαύεσθε ».

Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι, μόλις ἔκλεισε ὁ Μωάμεθ τὸ στόμα του, ἀκούστηκε (καὶ τὴν ἄκουσε κι' ὁ ἴδιος) μιὰ φοβερὴ κραυγὴ « ὦσει ἦχον μέγαν θαλάσσης ». Καὶ ἡ κραυγὴ τοῦ πλήθους τῶν ἀκροατῶν ἔλεγε : « ἀλλὰ ἀλλὰ· Μεεμέτη ῥεσούλ ἀλλὰ· τοῦτ' ἔστιν ὁ θεὸς τῶν θεῶν καὶ ὁ Μαχουμέτης ὁ προφήτης αὐτοῦ ».

37

Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς, « τῇ αὐτῇ ὀδυνηρᾷ ἐσπέρα τῆς δευτέρας συνάξας πάντας τοὺς ἐν τέλει ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους δημάρχους καὶ ἑκατοντάρχους καὶ ἑτέρους προκρίτους στρατιώτας », τοὺς μίλησε καὶ εἶπε :

« Ὑμεῖς μὲν, εὐγενέστατοι ἄρχοντες καὶ ἐκλαμπρότατοι δήμαρχοι καὶ στρατηγοὶ καὶ γενναϊότατοι συστρατιῶται καὶ πᾶς ὁ πιστὸς καὶ τίμιος λαός, καλῶς οἶδατε ὅτι ἔφθασεν ἡ ὥρα καὶ ὁ ἐχθρὸς τῆς πίστεως ἡμῶν βούλεται ἵνα μετὰ πάσης τέχνης καὶ μηχανῆς ἰσχυροτέρως στενοχωρήσῃ ἡμᾶς, καὶ πόλεμον σφοδρὸν μετὰ συμπλοκῆς μεγάλης καὶ συρρήξεως ἐκ τῆς χέρσου καὶ θαλάσσης δώσῃ ἡμῖν μετὰ πάσης δυνάμεως, ἵνα, εἰ δυνατόν, ὡς ὄφις τὸν ἰὸν ἐκχύσῃ καὶ ὡς λέων ἀνήμερος καταπίῃ ἡμᾶς... Παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα στήτε ἀνδρείως καὶ μετὰ γενναίας ψυχῆς, ὡς πάντοτε ἕως τοῦ νῦν ἐποιήσατε, κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως ἡμῶν. Παραδίδωμι δὲ ὑμῖν τὴν ἐκλαμπροτάτην καὶ περίφημον ταύτην πόλιν καὶ πατρίδα ἡμῶν καὶ βασιλεύουσαν τῶν πόλεων ».

Μ' αὐτὰ τὰ λόγια ἄρχισε νὰ μιλάει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος. Ἦταν λόγια ἀπλά, σεμνά, γεμάτα ταπεινωσύνῃ. Ἄλαζονικὸς δὲν ἦταν, βέβαια, οὔτε ὁ λόγος τοῦ Μωάμεθ. Ἦξερε κ' ἐκεῖνος, ἂν καὶ νεαρός, νὰ κρύβει στὶς κρίσιμες ὥρες — τὴν ὥρα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους θυσίες — τὸ ἐγὼ του, τὴν προσωπικὴ του φιλοδοξία. Δὲν εἶπε ὁ Μωάμεθ ὅτι ἦταν ταγμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμον καὶ νὰ ὑπερβεῖ τὸν Μεγαλέξανδρον. Μπροστά του εἶχε ἄνδρες ἔμπειρους· κάμποσοι ἀπ' αὐτοὺς (ὄχι μόνον ὁ Χαλίλ πασᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι) ἦταν σεβαστοὶ καὶ σώφρονες· φτιάχνει καὶ ἡ θρησκεία τοῦ προφήτη τῆς Μέκκας (ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητῆς ἢ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος δὲ μπορούσαν ἀκόμα νὰ τὸ ξέρουν) ἀνθρώπους συνετοὺς καὶ μάλιστα σοφοὺς.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ Παλαιολόγος τῶς αὐτὸ καλὰ, καὶ — ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸν καλὸν τοῦ διάλογο μετὰ τὸν Μωαμεθανὸν στὴν Ἄγκυρα — σεβόταν τῆ σοφία καὶ τῶν Μωαμεθανῶν. Ὁ νεαρὸς σουλτάνος Μωάμεθ ὁ δεῦτερος, ἂν καὶ γνώριζε καλὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, δὲ θέλησε νὰ μιμηθεῖ (ἢ, ἔστω, δὲ θέλησε νὰ φαίνεται ὅτι μιμεῖται) τὸ ὑπεροπτικὸ ὕφος καὶ τὶς ἀλαζονικὰ χειρονομίας τοῦ θρυλικοῦ Μακεδόνα. Μπροστὰ τοῦ εἶχε κάμποσους ποὺ θὰ κουνούσαν μελαγχολικὰ τὸ κεφάλι τοὺς ἂν τὸ ἐπιχειροῦσε. Κ' ἦταν κι' ὁ ἴδιος μᾶλλον συγκρατημένος, λιτὸς στὴ ζωὴ τοῦ καὶ στὶς ἐκφράσεις τοῦ, ὁπαδὸς τοῦ Ἀριστοτελικοῦ μέτρου χωρὶς νᾶχει δάσκαλο τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἀλαζονικὸς δὲν ἦταν, λοιπόν, οὔτε ὁ λόγος τοῦ Μωάμεθ. Ὡστόσο, μεγάλη — τεράστια — εἶναι ἡ ἀπόσταση τοῦ λόγου τοῦ νεαροῦ σουλτάνου ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, ἕνα λόγον ποὺ καὶ ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης Λεονάρδος, στὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Πάπα, τὸν ἔχει ἀνασυγκροτήσει ὅπως περίπου καὶ ὁ Σφραντζῆς. Ὁ Κωνσταντῖνος μίλησε σὰν ἄνθρωπος ποὺ, ζώντας ἀκόμα στὸν κόσμον, εἶχε ξεπεράσει τὸν κόσμον («ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰμί», θὰ μπορούσε νὰ πεῖ)· μίλησε σὰν «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς» ποὺ «τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων». Ὁ λόγος τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν ἕνα μεγάλο μυστήριον. Ὅσοι συγκεντρώθηκαν καὶ τὸν ἄκουσαν, ἦταν σὰ νὰ κάθισαν γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου :

«Καλῶς οὖν οἶδατε, ἀδελφοί» — μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξακολούθησε νὰ μιλάει ὁ αὐτοκράτωρ — «ὅτι διὰ τέσσαρά τινα ὀφείλεται κοινῶς ἔσμεν πάντες ἵνα προτιμήσωμεν ἀποθανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν, πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ τῆς εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ὡς χριστοῦ κυρίου, καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων. Λοιπόν, ἀδελφοί, ἂν χρεῶσταί ἔσμεν ὑπὲρ ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀγωνίζεσθαι ἕως θανάτου, πολλῶ μᾶλλον ὑπὲρ πάντων τούτων ἡμεῖς, ὡς βλέπετε προφανῶς, καὶ ἐκ πάντων μέλλομεν ζημιωθῆναι. Ἐὰν διὰ τὰ ἐμὰ πλημμελήματα παραχωρήσῃ ὁ θεὸς τὴν νίκην τοῖς ἀσεβέσιν, ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν τῆς ἀγίας, ἣν Χριστὸς ἐν τῷ οἰκείῳ αἵματι ἡμῖν ἔδωκ ἔδωκ, κινδυνεύομεν· ὁ ἔστι κεφάλαιον πάντων. Καὶ ἂν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ τις καὶ τὴν ψυχὴν ζημιωθῇ, τί τὸ ὄφελος; Δεύτερον πατρίδα περίφημον τοιούτως ὑστερούμεθα καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν. Τρίτον βασιλείαν τὴν ποτὲ μὲν περιφανῆ νῦν δὲ τεταπεινωμένην καὶ ὠνειδισμένην καὶ ἐξουθενωμένην ἀπωλέσαμεν» (θαρρῶ πῶς θὰ εἶπε «ἀπολέσομεν»), «καὶ ὑπὸ τοῦ τυράννου καὶ ἀσεβοῦς ἄρχεται. Τέταρτον δὲ καὶ φιλτάτων τέκνων καὶ συμβίων

καὶ συγγενῶν ὑστερούμεθα. Αὐτὸς δὲ ὁ ἀλιτῆριος ὁ ἀμηρᾶς πεντήκοντα καὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἄγει σήμερον ἀφ' οὗ ἡμᾶς ἐλθὼν ἀπέκλεισεν καὶ μετὰ πάσης μηχανῆς καὶ ἰσχύος καθ' ἡμέραν τε καὶ νύκτα οὐκ ἐπαύσατο πολιορκῶν ἡμᾶς· καὶ χάριτι τοῦ παντεπόπτου Χριστοῦ κυρίου ἡμῶν ἐκ τῶν τειχῶν μετὰ αἰσχύνης ἄχρι τοῦ νῦν πολλάκις κακῶς ἀπεπέμφθη. Τὰ νῦν δὲ πάλιν, ἀδελφοί, μὴ δειλιάσητε, ἐὰν καὶ τεῖχος μερόθεν ὀλίγον ἐκ τῶν κρότων καὶ τῶν πτωμάτων τῶν ἐλεπόλεων ἔπεσε, διότι, ὡς ὑμεῖς θεωρεῖτε, κατὰ τὸ δυνατόν ἐδιωρθώσαμεν πάλιν αὐτό. Ἡμεῖς πᾶσαν τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν ἀμαχὸν δόξαν τοῦ θεοῦ ἀνεθέμεθα, οὗτοι ἐν ἄρμασι καὶ οὗτοι ἐν ἵπποις καὶ δυνάμει καὶ πλήθει, ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι κυρίου τοῦ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν πεποιθήσαμεν, δεύτερον δὲ καὶ ἐν ταῖς ἡμετέραις χερσὶ καὶ ῥωμαλεότητι, ἣν ἐδωρήσατο ἡμῖν ἡ θεία δύναμις».

Καὶ ἀπευθύνοντας τῶρα τὸ λόγῳ, ὡς ὑπεύθυνος στρατιωτικὸς ἀρχηγός, στοὺς συστρατιῶτες του, πρόσθεσε ὁ Κωνσταντῖνος :
«Γνωρίζω δὲ ὅτι αὕτη ἡ μυριαριθμητὸς ἀγέλη τῶν ἀσεβῶν, καθὼς αὐτῶν συνήθεια, ἐλεύσονται καθ' ἡμῶν μετὰ βαναύσου καὶ ἐπηρμένης ὀφρύος καὶ θάρσους πολλοῦ καὶ βίας, ἵνα διὰ τὴν ὀλιγότητα ἡμῶν θλίψωσι καὶ ἐκ τοῦ κόπου στενοχωρήσωσι, καὶ μετὰ φωνῶν μεγάλων καὶ ἀλαλαγμῶν ἀναριθμήτων, ἵνα ἡμᾶς φοβήσωσι... Καὶ ἀναριθμήτους πέτρας καὶ ἕτερα βέλη καὶ ἐλεβολίσκους ὡσεὶ ἄμμον θαλασσῶν ἀνωθεν ἡμῶν πτήσουσι· δι' ὧν, ἐλπίζω γάρ, οὐ βλάψωσι, διότι ὑμᾶς θεωρῶ καὶ λίαν ἀγάλλομαι καὶ τοιαύταις ἐλπίσι τὸν λογισμὸν τρέφομαι, ὅτι εἰ καὶ ὀλίγοι πάνυ ἐσμέν, ἀλλὰ πάντες ἐπιδέξιοι καὶ ἐπιτήδριοι καὶ ῥωμαλέοι τε καὶ ἰσχυροὶ καὶ μεγαλήτορες καὶ καλῶς προπαρασκευασμένοι ὑπάρχετε. Ταῖς ἀσπίσιν ὑμῶν καλῶς τὴν κεφαλὴν σκέψασθε ἐπὶ τῇ συμπλοκῇ καὶ συρρήξει. Ἡ δεξιὰ ὑμῶν ἡ τὴν ῥομφαίαν ἔχουσα μακρὰ ἔστω πάντοτε... Καὶ ὑμεῖς ἔσωθεν τῶν τειχῶν ὑπάρχετε σκεπόμενοι, οἱ δὲ ἀσκεπεῖς μετὰ κόπου ἔρχονται. Διό, ὦ συστρατιῶται, γίνεσθε ἔτοιμοι καὶ στερεοὶ καὶ μεγαλόψυχοι διὰ τοὺς οἰκτιρμούς τοῦ θεοῦ».

Ἄφοῦ εἶπε ὁ Κωνσταντῖνος μερικὲς ἀκόμα σκέψεις, κι' ἀφοῦ ἀπευθύνθηκε ἰδιαίτερα στοὺς Βενετοὺς ποὺ στέκονταν δεξιὰ του, καὶ στοὺς Λιγουρίτες ποὺ βρίσκονταν ἀριστερά του, ἐσφράγισε τὸ λόγῳ του μὲ τίς λέξεις :

«Οὐκ ἔχω καιρὸν εἰπεῖν ὑμῖν πλείονα. Μόνον τὸ τεταπεινωμένου ἡμέτερον σκῆπτρον εἰς τὰς ὑμῶν χεῖρας ἀνατίθημι, ἵνα αὐτὸ μετ' εὐνοίας φυλάξητε. Παρακαλῶ δὲ καὶ τοῦτο καὶ δέομαι τῆς ὑμετέρας ἀγάπης, ἵνα τὴν πρέπουσαν τιμὴν καὶ ὑποταγὴν δώσητε τοῖς ἡμετέροις στρατηγοῖς καὶ δημάρχοις καὶ ἑκατοντάρχοις, ἕκαστος κατὰ τὴν τάξιν αὐτοῦ καὶ τάγμα καὶ ὑπηρεσίαν. Γνωρίσατε δὴ

τοῦτο. Καὶ ἐὰν ἐκ καρδίας φυλάξητε τὰ ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν, ἐλπίζω εἰς θεὸν ὡς λυτρωθείημεν ἡμεῖς τῆς ἐνεστῶσης αὐτοῦ δικαίας ἀπειλῆς. Δεύτερον δὲ καὶ ὁ στέφανος ὁ ἀδαμάντινος ἐν οὐρανοῖς ἐναπόκειται ὑμῖν, καὶ μνήμη αἰώνιος καὶ ἄξιος ἐν τῷ κόσμῳ ἔσεται».

«Οἱ πάντες», γράφει ὁ Σφραντζῆς πού ἦταν παρών, «ὡς ἐξ ἐνὸς στόματος ἀπεκρίναντο μετὰ κλαυθμοῦ λέγοντες· ἀποθάνωμεν ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν».

38

Ἐκφράζοντας ὁ αὐτοκράτωρ τὴν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ ὁ Θεὸς νὰ λύτρωσεν τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς δίκαιης ἀπειλῆς του (ἀπὸ τὴν ἀπειλὴν τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ), ἦταν ἀπόλυτα βέβαιος ὅτι διατύπωνε μιὰν ἐλπίδα πού ἦταν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ ἔσπευσε νὰ προσθέσει ὅτι «αἰώνια» θᾶναι ἡ μνήμη ὅλων «ἐν τῷ κόσμῳ», καὶ ὅτι στέφανος «ἀδαμάντινος» ἔχει ἐπιφυλαχθεῖ σ' ὅλους «ἐν οὐρανοῖς».

Ἐνομάζοντας ὁ Κωνσταντῖνος τὴν ἀπειλὴν τοῦ Θεοῦ «δικαίαν», ἤξερε ὅτι ὁ ἐξιλασμός γιὰ τ' ἁμαρτήματα τοῦ Γένους εἶναι ἀναπόφευκτος. Ὁ ἴδιος, παίρνοντας ἐπάνω του — ὡς ὁ ἄμνος — τὶς ἁμαρτίες ὅλων τῶν προκατόχων του βασιλέων καὶ ὀλόκληρου τοῦ Γένους, μίλησε μόνο γιὰ τὰ δικά του «πλημμελήματα». Ναί, κανένας ἄλλος δὲν ἦταν στὰ μάτια του, τὴν ὥρα ἐκείνη, ἁμαρτωλός. Ὁ μόνος ἁμαρτωλός ἦταν ὁ ἴδιος. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Καὶ γνώριζε τὴν ἀποστολὴν του ὅσο κανένας προηγούμενος αὐτοκράτωρ. Ἦταν — καὶ τῶξερε — «κλητὸς» καὶ «ἐκλεκτός».

Ὅλοι οἱ προκάτοχοί του ἦταν ἀθῶοι. Μοναδικὸς ἔνοχος ἦταν ὁ ἴδιος. Οὔτε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἶχε διατάξει τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του τοῦ Κρίσπου, οὔτε ὁ Μέγας Θεοδόσιος εἶχε πνίξει στὸ αἷμα τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε ὁ πρῶτος αὐτοκράτωρ τοῦ κλάδου του, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, εἶχε τυφλώσει τὸν μικρὸν Ἰωάννη Λάσκαρι. Ὅλα — ὅλα τὰ φοβερά καὶ ἀπαίσια — τὰ εἶχε διαπράξει ὁ ἴδιος, ὁ τελευταῖος Κωνσταντῖνος, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ. Ναί, αὐτὸς — ὁ ἄμνος — ἦταν ταγμένος νὰ πάρει ἐπάνω του τὴν εὐθύνη γιὰ ὅλα τὰ ἐγκλήματα πού εἶχαν γίνει στὰ χίλια διακόσια τελευταῖα χρόνια. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη ἀποστολὴ του.

39

Ἄφοῦ εἶπε ὁ Κωνσταντῖνος στοὺς «συστρατιῶτες» του ὅσα εἶχε νὰ πεῖ, καὶ ἄφοῦ, χρησιμοποιώντας τὸ δεύτερο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ καὶ βγάζοντας ἔξω τὸν ἑαυτό του, μίλησε γιὰ τὸν ἀδαμάντινο στέφανο πού τοὺς ἔχει ἐπιφυλαχθεῖ «ἐν οὐρανοῖς», ξεκίνησε καὶ πῆγε — ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς πού τὸν ἀκολουθοῦσε ὡς τὴν

νύχτα εκείνη αδιάκοπα σαν ὁ πιὸ πιστὸς φίλος του – στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας.

«Ἦν δὲ νύξ». Εἶχε σκοτεινιάσει ὅταν μπῆκε ὁ αὐτοκράτωρ στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία. Καὶ ξαφνικὰ γέμισε ἡ Ἀγία Σοφία πού, ἀπὸ τὶς 12 Δεκεμβρίου, ἦταν περιφρονημένη καὶ ἔρημη. Πεντέμισυ μῆνες – ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς «ένωτικῆς» λειτουργίας – δὲν εἶχε βάλει τὸ πόδι του σχεδὸν κανένας στὸν πάνσεπτο ναό. Τώρα πιά – «ὁ γὰρ καιρὸς ἐγγύς» – ξεκίνησε ἡ πόλη ὀλόκληρη νὰ πάει καὶ νὰ μπεῖ στὴν Ἀγία Σοφία. Μπροστὰ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, καὶ πίσω του οἱ πάντες. Οἱ κακίες καὶ τὰ πάθη εἶχαν τὴ στιγμὴ εκείνη νικηθεῖ. Καὶ ὁ Χριστὸς πού, πεντέμισυ μῆνες, εἶχε μείνει ὀλομόναχος μέσ' στὸ ναό, τοὺς ὑποδέχθηκε ὅλους μὲ τὸ γλυκύτερο ὕφος καὶ μὲ τὴν παντοδύναμη καλωσύνη του. Τί νόημα εἶχε πιά τὸ σχίσμα ἢ ἡ ἔνωσις; Καὶ τὸνα καὶ τ' ἄλλο ἦταν πολὺ ἐγκόσμια, παροδικά, καὶ μάταια.

«Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου σοφίας ἐλθὼν καὶ προσευξάμενος μετὰ κλαυθμοῦ τὰ ἄχραντα καὶ θεῖα μυστήρια μετέλαβεν».

Ἀφοῦ βγῆκε ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία κατευθύνθηκε στὰ Βασίλεια τῶν Βλαχερνῶν, στὸ σπῖτι του. Αὐτὴ ἦταν ἡ δεύτερη πράξη πού ἔκαμε. Καὶ «ἐλθὼν εἰς τὰ ἀνάκτορα ὀλίγον σταθεὶς καὶ ἐκ πάντων συγχώρησιν αἰτήσας, ἐν τῇδε τῇ ὥρᾳ τίς διηγήσεται τοὺς τότε κλαυθμοὺς καὶ θρήνους τοὺς ἐν τῷ παλατίῳ; Εἰ καὶ ἀπὸ ξύλου ἄνθρωπος ἢ ἐκ πέτρας ἦν, οὐκ ἐδύνατο μὴ θρηνηῆσαι».

Ἡ τρίτη πράξη πού σκέφθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ τελέσει, ἦταν νὰ ἐπιθεωρήσει τὰ τείχη. Πλάϊ του εἶχε τὸν πιστό του φίλο Γεώργιο Σφραντζῆ. «Καὶ ἀναβὰς ἐφ' ἵππου ἐξήλθομεν τῶν ἀνακτόρων περιερχόμενοι τὰ τείχη, ἵνα τοὺς φύλακας διεγείρωμεν πρὸς τὸ φυλάττειν ἀγρύπνως. Ἦσαν δὲ πάντες ἐπὶ τοῖς τείχεσι καὶ πύργοις τῆ νυκτὶ εκείνη· καὶ αἱ πύλαι πᾶσαι ἦσαν κεκλεισμέναι ἀσφαλέστατα, δι' ὧν οὐ δυνατὸν ἦν ἐξελθεῖν τινὰ ἢ εἰσελθεῖν. Ὡς δὲ ἦλθομεν ἐν τοῖς Καλιγαρίοις ὥρα πρώτη τῆς ἀλεκτοροφωνίας, κατιόντες τῶν ἵππων ἀνήλθομεν εἰς τὸν πύργον, καὶ ἠκούσαμεν συχνῶς ὁμιλεῖν καὶ θόρυβον μέγαν ποιεῖν ἔξωθεν ἐπιτήδειον, καὶ εἶπον ἡμῖν οἱ φύλακες ὅτι δι' ὅλης τῆς νυκτὸς οὕτως ποιοῦσιν· ἦσαν γὰρ σύρνοντες τὰ ὄσα τῶν ὀργάνων πρὸς τοιχομαχίαν ἠτοιμάσται, φέροντες αὐτὰ ἐγγύς τοῦ ὀρύγματος».

40

Κάποια ὥρα σημειώθηκε μιὰ μεγάλη σιωπὴ στὸ στρατόπεδο τῶν Τούρκων. Ἡ σιωπὴ αὐτὴ ἦταν φοβερώτερη κι' ἀπὸ τοὺς θορύβους πού ἄκουσε ὁ Κωνσταντῖνος ὅταν, ἐπιθεωρώντας τὸν τομέα τῆς πύλης τῆς Καλιγαρίας, ἀνέβηκε μὲ τὸν Σφραντζῆ σ' ἓνα

ἀπὸ τοὺς πύργους. Naί, ἡ σιωπὴ ἦταν πολὺ πιὸ φοβερή. Οἱ Τοῦρκοι ἀναπαύονταν. Ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἀγρυπνοῦσαν στὰ τεῖχη ἢ στὶς ἐκκλησίες, κρατοῦσαν τὴν ἀναπνοή τους ἢ μεταλάβαιναν, οἱ Τοῦρκοι εἶχαν παραδοθεῖ στὸν ὕπνο.

Ὅταν διαλύθηκαν ὅσοι εἶχαν συγκεντρωθεῖ γιὰ ν' ἀκούσουν τὸν Μωάμεθ, ὁ σουλτάνος ἔδωσε τὶς εἰδικώτερες ὁδηγίες τοῦ στοῦς Γενιτσάρους τῆς φρουρᾶς του. «Ἐπειτα παριππεύων», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, «περιῆει τὰς ἄλλας τάξεις ἀπάσας, ἀπροσκοπῶν τε αὐτάς καὶ παρακελευόμενος καὶ κοινῇ πᾶσι καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ καὶ παραθαρρύνων καὶ παροτρύνων πρὸς τὸν ἀγῶνα, καὶ μάλιστα δὴ τοὺς ἡγεμόνας τῶν τάξεων, ἐξ ὀνόματος πάντων καλῶν. Περιελθὼν οὖν πᾶσαν τὴν στρατιάν καὶ τὸ τεῖχος ἀπὸ θαλάσσης ἐς θάλασσαν καὶ παραγγείλας ἃ δεῖ καὶ παρακαλέσας καὶ παροξύνας ἅπαντας ἐς τὸ πολεμεῖν καὶ παρακελευσάμενος ἀνδρας ἀγαθοὺς γενέσθαι, κελεύει ἐστιασθέντας ἀναπαύεσθαι, ἕως ἂν ᾄσῃ τὸ πολεμικὸν καὶ τὸ ξύνθημα ἴδωσι. Δράσας δὲ ταῦτα ἀνεχώρησεν ἐς τὴν ἑαυτοῦ σκηνήν, καὶ ἐστιασθεὶς ἀνεπαύετο».

Ὅταν κάθισαν οἱ Τοῦρκοι νὰ φᾶνε, εἶχαν ἀνάψει φῶτα καὶ φωτιές σ' ὅλες τὶς σκηνές. Καὶ ἀλάλαζαν. Μόλις γλάριασαν τὰ μάτια τοῦ Μωάμεθ, γλάριασαν μαζί τὰ μάτια ὅλων τῶν Τούρκων (μὲ μοναδική, φαντάζομαι, ἐξαίρεση τοὺς λίγους ποὺ ἦταν ταγμαῖοι, ὡς φύλακες, νὰ γρηγοροῦν). Κοιμήθηκαν, τάχα, καὶ οἱ Χριστιανοὶ ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ στρατὸ τοῦ Μωάμεθ; Μπόρεσαν, τάχα, κι' αὐτοὶ νὰ παραδοθοῦν στὸν ὕπνο τοῦ δικαίου; Δὲν ἦταν, βέβαια, πολυάριθμο τὸ τμήμα τοῦ στρατοῦ τοῦ Μωάμεθ ποὺ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ Χριστιανούς. Ὡστόσο, ἦταν μοιραῖο νὰ χτυπήσουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ συμβάλουν στὴν καταστροφὴ τοῦ Γένους μας καὶ Χριστιανοί. Ποῦθε εἶχαν ἔρθει οἱ Χριστιανοὶ αὐτοί; Ἐσπευσαν, τάχα, μόνοι τους νὰ ταχθοῦν στὸ πλευρὸ τοῦ σουλτάνου ἢ στρατολογήθηκαν ἀναγκαστικὰ καὶ χωρὶς τὴ θέλησή τους; Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθῶ πῶς ἦταν Ἕλληνες, ἢ — καὶ ἂν ἦταν ἀναμεσὰ τους καὶ μερικοὶ Ἕλληνες — δὲ θάξεραν ἢ θὰ εἶχαν ξεχάσει πῶς ἦταν Ἕλληνες. Τὸ Χριστιανικὸ τμήμα τοῦ Θρακικοῦ στρατοῦ θάταν κάτοικοι τῶν χωρῶν ὅπου ἐδέσποζε ὁ Μωάμεθ καὶ ὅπου ἡ θέλησή του ἦταν καὶ θέληση ὅλων τῶν ὑπηκόων του.

Δὲν ξέρω ἂν μπόρεσαν νὰ κοιμηθοῦν ἢ, σὲ περίπτωσι πού τὸ κατάφεραν, τί ὄνειρα εἶδαν οἱ Χριστιανοὶ στὸ στρατόπεδο τοῦ Μωάμεθ. Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων παραδόθηκε στὸ βαθύτερο καὶ γλυκύτερο ὕπνο.

Ἐνῶ ὁ Μωάμεθ καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀποκοιμηθεῖ, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἀγρυπνοῦσε. Ἀφοῦ ἐπιθεώρησε τὰ τεῖχη, ξανα-

γύρισε στην έπαλξή του, πλάϊ στην πύλη του 'Αγίου Ρωμανού, και περίμενε.

41

'Ο Κωνσταντίνος περίμενε... Σέ δυό-τρεις ώρες θά ξημέρωνε. Χωρίς άλλο, θ' αναρωτήθηκε : Ποιά ημέρα νάναι, τάχα, ή αύριανή; Και θ' άπάντησε στον έαυτό του, άφοϋ — για νά έξακριβώσει τὸ πρᾶγμα — θά βασάνισε κάμποση ώρα τήν κουρασμένη σκέψη του :

'Η ημέρα πού έρχεται είναι ή Τρίτη... Ναι, είναι ή 29η Μαΐου.

Ποιές άλλες σκέψεις θάκαμε τήν ώρα εκείνη ό Κωνσταντίνος Παλαιολόγος;

Θυμάμαι κάτι πού έλεγε συχνά ό 'Ιωάννης Δοκειανός, και πού τόγραφε, μάλιστα, και σ' ένα προσφωνημάτιο άφιερωμένο στον Κωνσταντίνο. 'Ο άφοσιωμένος φίλος του Κωνσταντίνου και του Πλήθωνος έλεγε ότι, από τὸ 1449, δηλαδή από τή στιγμή πού, με τὸ θάνατο του αγαπημένου του άδελφου 'Ιωάννου, τάχθηκε ό Κωνσταντίνος νά γίνει αυτοκράτωρ, κυριεύθηκε από μιὰ βαρεία μελαγχολία. Και άπευθύνοντας τὸ λόγο στον ίδιο τὸν Κωνσταντίνο, έγραψε τότε ό Δοκειανός : «Τοιαϋθ' άπαντες έπιζητούμεν και τὰ βελτίω σοι συνευχόμεθα, κράτιστε, τῆ σῆ εϋμενεία τεθαρρηκότες, ἵνα τὴν ἀχλϋν τῆς ψυχῆς και νεφώδη σκοτόμαϊναν διασκεδάσης σοφῶς ταῖς παιδροτάταις άκτίσί σου και τοῖς δεομένοις ἡμῖν έπαφήσης αὐτὰς αναλάμψειν ὡς πρότερον...». Περίμενε, τάχα, ό Κωνσταντίνος από τότε, δηλαδή από τὸ 1449, νά ξημερώσει ή είκοστή ενάτη Μαΐου; *Ήξερε, τάχα, από τότε ότι θ' άγρυπνοϋσε τή νύχτα εκείνη, πλάϊ στην πύλη του 'Αγίου Ρωμανού, περιμένοντας νά ρθει ή τελευταία ημέρα τῆς αυτοκρατορίας και τῆς ζωῆς του;

Ποιός ξέρει! *Ίσως νά γνώριζε κι' ό Κωνσταντίνος όσα γνώριζε και ό Γεννάδιος. 'Ο αυτοκράτωρ, όμως, δέ μπορούσε νά κλειστεί σέ μοναστήρι και νά παραιτηθει από τήν υστατη προσπάθεια, όσο κι' αν ἤξερε ἴσως ότι ἦταν μάταιη. 'Ο Κωνσταντίνος δέ μπορούσε νά γίνει ό πρώτος άρχηγός του υπόδουλου Γένους. 'Αποστολή δική του ἦταν νά γίνει ό τελευταίος του έλεύθερου Γένους. 'Ο τελευταίος δέν έχει τὸ δικαίωμα νά έπιζει. 'Η μόνη του έκλογή είναι ό θάνατος. Και ποιός θάνατος; *Όχι ό οποιοσδήποτε θάνατος. Εἶμαι βέβαιος ότι ό Κωνσταντίνος θά τὸ σκέφθηκε αὐτὸ πολλές φορές, προπάντων τῆ νύχτα εκείνη. Θά σκέφθηκε ότι δέν έχει τὸ δικαίωμα νά πεθάνει ὅπως - ὅπως' ότι δέν έχει τὸ δικαίωμα νά γλυστρήσει και νά πέσει, νά χάσει τή ζωή του σ' ένα άτύχημα' θά σκέφθηκε ότι, αν άλλοι πεθαίνουν από άρρώστια, ό ίδιος δέν

ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀρρωστήσει καὶ νὰ κλείσει τὰ μάτια του σ' ἓνα κρεβάτι. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος θὰ τὰ σκέφθηκε ὄλ' αὐτά, καὶ ὅτι εἰδικώτερα τῆ νύχτα ἐκείνη — ὄρθιος καὶ ἀγρυπνος πλάϊ στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ — θὰ διάλεξε μόνος του τὸ θάνατο ποῦ τοῦ ἀξίζε. Ἐπιστρέφοντας, μάλιστα, ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρηση τῶν τειχῶν, ἐδιώξε ἀπὸ κοντά του (εἴτε ἀμέσως, εἴτε λίγο ἀργότερα) καὶ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ — τὸν ἔστειλε νὰ ἐκτελέσει μιὰ κάποια δῆθεν ἐπείγουσα ἀποστολὴ — γιὰ νὰ νῆσαι ἐλεύθερος κι' ἀπὸ τὴ στωργικὴ καὶ τρυφερὴ ματιὰ τοῦ πιὸ πιστοῦ κι' ἀγαπημένου φίλου του. Δὲν ἔπρεπε, τὴν ὥρα ἐκείνη, νὰ τὸν κάμψει ἡ ἀγάπη κανενός.

«Σὲ μιάμισυ ὥρα θ' ἀρχίσει νὰ ξημερώνει», θὰ εἶπε κάποια στιγμή μέσα του ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος. Ὡς τὴ στιγμή ἐκείνη περίμενε. Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη, δὲν εἶχε πιά καιρὸ μπροστά του γιὰ νὰ περιμένει.

42

«Περὶ δὲ δευτέραν ἀλεκτοροφωνίαν», γράφει ὁ Σφραντζῆς, «ἄνευ σημείου τινός, καθὼς καὶ ἄλλαις ἡμέραις προεποιοῦν, τὸν πόλεμον ἀνῆψαν» (οἱ Τοῦρκοι) «μετὰ μεγάλης σπουδῆς καὶ βίας».

Ὁ Κριτόβουλος γράφει : «... αἱ τε σάλπιγγες πᾶσαι... καὶ τὰ ὄργανα ἐκ διαδοχῆς ἤχησαν μέγα καὶ φοβερὸν ὁμοῦ πάντα, καὶ τὸ πᾶν ἐσείσθη καὶ διεδονήθη τῇ περιηχῆσει τούτων».

Γιὰ νὰ συμβιβάσω τις δυὸ αὐτὲς φράσεις, λέω πῶς, δίχως νὰ δοθεῖ — πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξόρμηση — ἓνα γενικὸ σύνθημα ποῦ θὰ τ' ἄκουγαν καὶ ὁ Σφραντζῆς καὶ ὅλοι ὅσοι ἦταν στὰ τεῖχη, οἱ σάλπιγγες καὶ τ' ἄλλα ὄργανα («αὐλοί», «σύριγγες» καὶ «κύμβαλα») θ' ἀρχισαν νὰ ἤχοῦν τὴν ἴδια τὴ στιγμή ποῦ τὰ πρῶτα τμήματα τῶν Τούρκων, προετοιμασμένα νὰ κάμουν ἓναν ἀπότομο αἰφνιδιασμό, θὰ ἐξαπολύθηκαν καὶ θὰ ρίχτηκαν στὰ τεῖχη.

Οἱ μικρὲς δυνάμεις ποῦ ὑπερασπίζονταν τὰ τεῖχη δὲν αἰφνιδιάστηκαν. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος, ἔτσι καὶ ὅλοι τους ἀγρυπνοῦσαν. Καὶ ὑποδέχθηκαν τὸν ἐχθρὸ μὲ γενναιότητα καὶ μὲ πείσμα. Ἡ πιὸ μεγάλη πίεση τοῦ ἐχθροῦ σημειώθηκε, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ. Ἐκεῖ, ἄλλωστε, ἡ τάφρος ἦταν εὐκολοδιάβατη. Τὰ θαλάσσια νερά, ποῦ μονάχα μ' αὐτὰ μπορούσε νὰ γεμίσει ἡ τάφρος, δὲν ἀνέβαιναν ὡς ἐκεῖ. Οἱ Τοῦρκοι φρόντισαν νὰ γεμίσουν τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς τάφρου μὲ πλῆθος ξύλα καὶ λιθάρια, κ' ἔτσι ἡ διάβαση ἦταν εὐκολή. Ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ, «βοήσας... καλεῖ τοὺς τε ὑπασπιστὰς καὶ ὀπλίτας καὶ τὸ ἄλλο ἄγλημα, εἰπών· ἴτε, φίλοι καὶ παῖδες ἐμοί· καιρὸς ἐστὶν ἀνδρας ἀγαθοὺς ὑμᾶς φανῆναι». Οἱ δ' εὐθὺς ξὺν βοῇ καὶ ἀλαλαγμῶ

φρικαλέω διαβάντες τὴν τάφρον προσέμειξαν τῷ ἔξω τείχει». Τὰ λόγια αὐτὰ τάγραψε ὁ Κριτόβουλος. Ἐνῶ λέει ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίο του γιὰ ν' ἀποθανατίσει τὸν Μωάμεθ, ἀποθανατίζει τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἴταλοὺς ποὺ ὑπερασπίσθησαν τὰ τείχη. Καὶ γράφει ὁ ἀληθινὸς αὐτὸς Ἕλληνα ποὺ ἡ σκληρὴ ἀνάγκη (ἢ μιὰ στιγμή ἀδυναμίας) τὸν ἔκαμε ν' ἀφιερῶσει τὸ βιβλίο του στὸν Μωάμεθ :

«Οὕτως οὖν εὐρώστως τε καὶ γενναίως ἀγωνιζομένων ἀμφοτέρων καὶ μαχομένων, τὸ πλεόν τῆς νυκτὸς παρελήλυθε· καὶ ἐκράτου καὶ ἰσχυρὸν οὐ μικρῶς οἱ Ῥωμαῖοι καὶ Ἰουστίνος μετὰ τῶν ξύν αὐτῷ, κατέχοντες τε ἀσφαλῶς τὸ σταύρωμα καὶ φυλάσσοντες» (τὸ τείχος «κατέρριπτο ταῖς μηχαναῖς· σταυρώματα δὲ μόνον ἦσαν ἀντὶ τείχους αὐτοῦ μεγάλων δοκῶν...») «καὶ ἀμυνόμενοι τοὺς ἐπιόντας γενναίως».

Τὴν κάπως πρόχειρη, καὶ πολὺ σύντομη, περιγραφή τῆς μεγάλης μάχης τὴ συνδυάζει ὁ Κριτόβουλος μὲ λόγια μεγάλου θαυμασμοῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Μιλώντας γιὰ τὴν ἀμυνα τῶν Ἑλλήνων σ' ἓνα ἄλλο τομέα τῶν τειχῶν — (δὲ μπορῶ νὰ προσδιορίσω σὲ ποιά χρονικὴ φάση τῆς μάχης ἀναφέρονται τὰ λόγια του αὐτά) — γράφει ὁ Κριτόβουλος :

«Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι καὶ τούτους» (τοὺς Τούρκους ποὺ ἐπικεφαλῆς τοὺς ἦταν ὁ Καρατζίας) «ἀπεκρούοντο καὶ ἀπεωθοῦντο λαμπρῶς, ἀμυνόμενοι τε γενναίως καὶ τῷ πολέμῳ καθυπερτεροῦντες καὶ ἄνδρες ἀγαθοὶ γινόμενοι· οὐδὲν γὰρ ὄλως αὐτοὺς ἠδυνήθη παρατρέψαι τῶν γινομένων, οὐ λιμὸς ἐπικείμενος» (καὶ ἂν ἀκόμα νικοῦσαν, τὰ τρόφιμα εἶχαν ἐξαντληθεῖ καὶ θὰ λιμοκτονοῦσαν), «οὐκ ἀγρυπνία, οὐ πόλεμος ξυνεχῆς τε καὶ ἀδιάκοπος, οὐ τραύματα καὶ σφαγαὶ καὶ θάνατοι τῶν οἰκείων πρὸ ὀφθαλμῶν ὀρώμενοι, οὐκ ἄλλο τῶν φοβερῶν οὐδὲ ἓν, ὥστε ἐνδοῦναι τι καὶ καθυφεῖναι τῆς πρόσθεν ὀρμῆς τε καὶ γνώμης, ἀλλ' ἐτήρησαν γενναίως τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐνστασιν διὰ πάντων, ἕως ἢ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδωκε τούτους».

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς περιγράφει κάπως λεπτομερέστερα τὴν ἐναρξὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς μάχης :

«Ἐπροώρισεν οὖν ὁ ἀμειψῆς ἵνα πάντες οἱ μὴ ὄντες τοσοῦτον ἔμπειροι ἐν πολέμοις καὶ τινες γέροντες καὶ νέοι ἐν πρώτοις τὸν πόλεμον ἀνάψωσι καὶ τὴν συμπλοκὴν ποιήσωσιν, ἵνα ἡμᾶς ὀλίγον κοπιάσωσι καὶ οἱ πλεόν ἰσχυροὶ καὶ ἀνδρεῖοι καὶ ἔμπειροι τοῦ πολέμου μετὰ πλείονος θάρρους καὶ προθυμίας καθ' ἡμῶν ἔλθωσι. Καὶ ταῦτα ἐγένετο, καὶ ὁ πόλεμος καὶ ἡ συμπλοκὴ ὡς κάμινος ἀνῆψε. Καὶ οἱ ἡμέτεροι γενναίως ἀντέλεγον καὶ κακῶς αὐτοὺς ἐδεξιοῦντο καὶ ἐκ τῶν τειχῶν ἀπεκρήμνιζον, καὶ τινὰ τῶν πολεμικῶν ὀργά-

νων καὶ σκευῶν τῶν ἐναντίων κατέσπασαν· καὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν θάνατος ἐγεγόνει, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ τῶν Τούρκων μέρους. Ὡς δὲ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἀρχὴν ἐποίουν μὴ φαίνεσθαι, τοῦ φωτὸς τῆς ἡμέρας ἀυγάζοντος, καὶ ἐκ τῶν ἀνατολῶν τὸ ῥοδοειδὲς τῆς πρωΐας ἐνέφαινε, πᾶν τὸ πλῆθος τῶν πολεμίων ὡς σχοίνισμα ἐν ἐγεγόνει ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους τῆς πόλεως ἕως τοῦ ἑτέρου... Καὶ ὥραιοι μὲν δύο ἡ μάχη ἐνεστήκει στένουσα καὶ φρικαλέα, ἦν δὲ πως τὰ τῶν Χριστιανῶν ἐπικρατέστερα· καὶ γὰρ αἱ κλιμακοφόροι τριήρεις σὺν τῇ γεφύρᾳ ἄπρακτοι τῶν τειχῶν τῶν ὑδραίων ἀπεκρούσθησαν, καὶ τὰ τῶν λίθων ἐκ τῆς πόλεως ἀφετήρια πλείστους τῶν ἐναντίων Ἀγαρηνῶν διέφθειραν, καὶ ἐκ τῆς χέρσου μέρους τὰ ὅμοια τοὺς ἐναντίους καὶ χειρὸν ἐδεξιῶσαντο. Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα ξένον, ὥσπερ νεφέλη σκοτεινὴ καλύπτουσα τὸν ἥλιον καὶ τὸν οὐρανόν. Καὶ τὰς κατασκευασθείσας μηχανὰς μετὰ τοῦ ὑγροῦ πυρὸς ρίπτοντες τοὺς ἐναντίους ἔκαιον, καὶ τὰς ἀναβάθρας καὶ κλίμακας μετὰ τῶν ἀναβαινόντων λίθοις βαρέοις ἄνωθεν ἀκοντίζοντες κατέκοπτον, καὶ μετὰ ἐλεβολίσκων καὶ τόξων ἀπεδίωχον».

43

Ἡ πρώτη φάση τῆς μάχης εἶχε κερδηθεῖ. Δὲν τὸ λέει μόνον ὁ Σφραντζῆς· κι' αὐτὸς ὁ Κριτόβουλος τὸ ἀναγνωρίζει, καὶ ἐξαίρει μάλιστα τὸ γεγονός. Καὶ πρὶν βγεῖ ὁ ἥλιος, μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς νύχτας, ἀλλὰ καὶ στὰ χαράματα, οἱ ἐλάχιστοι ποὺ ὑπερασπίζονταν τὰ τεῖχη ματαίωναν τὶς ἀδιάκοπες προσπάθειες τῶν μυριάδων ἐχθρῶν νὰ κυριεύσουν τὴν πόλη. Ἔτσι, ἡ ἱστορία προετοιμαζόταν ν' ἀποδείξει ὅτι καὶ τ' ἀδύνατα εἶναι δυνατά, ὅτι καὶ τ' ἀπροσδόκητα πραγματοποιοῦνται, ὅτι καὶ τὸ θαῦμα — ὅταν τὸ θέλει ὁ Θεός — συντελεῖται.

Στὰ θαλάσσια τεῖχη τοῦ Κεράτιου κόλπου πολεμοῦσαν οἱ Βενετοί, οἱ Κρητικοί, ὁ Λουκάς Νοταρᾶς μὲ τοὺς δικούς του, ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος μὲ τοὺς διακόσιους. Τὴν πιὸ μεγάλη πίεση — ὅπως λέει στὸ Ἡμερολόγιό του ὁ Νικόλαος Βάρβαρος — τὴ δέχθηκε ὁ Νοταρᾶς· ἀλλὰ κατάφερε ν' ἀποκρούσει τὰ κύματα τῶν ἐχθρῶν. Τὴν ὥρα ἐκείνη εἶχε ξεχάσει ὅτι προτιμάει τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Λατίνους, καὶ πολέμησε σὰ λιοντάρι.

Τὰ χερσαῖα τεῖχη δέχονταν ἀκατάσχετες τὶς ἐπιθέσεις μυριάδων Τούρκων. Πῶς πρόφθαιναν οἱ δικοί μας ν' ἀκοντίσουν ἢ νὰ τοξεύσουν ἢ νὰ πετροβολήσουν τὰ πλήθη ποὺ ἐπιχειροῦσαν ν' ἀναρριχηθοῦν στὰ τεῖχη; Τοὺς τριάντα ἢ καὶ πενήντα Τούρκους ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει, ἐμποδίζοντάς τους ν' ἀνεβοῦν, ἐν ἑνὶ δικός μας. Στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅπου ἡ πίεση ἦταν ἡ πιὸ μεγάλη, ἦταν φυσικὸ νὰ καμφθεῖ γιὰ μιὰ στιγμὴ

ἡ παράταξη τῶν δικῶν μας· ἔφθασε, ὁμως ὁ Δημήτριος Καντακουζηνὸς μὲ τὸ μικρὸ ἐφεδρικό του τμήμα, ἔσπευσε καὶ ὁ σοφὸς μαθηματικὸς καὶ γραμματικὸς Θεόφιλος Παλαιολόγος ποὺ εἶχε ὡς τότε τὴν εὐθύνη στὸν τομέα τῆς πύλης τῆς Συλημβρίας, κ' ἔτσι οἱ Τοῦρκοι, ποὺ εἶχαν σκαρφαλώσει καὶ ἀνεβεῖ στὰ τεῖχη, γκρεμίστηκαν κάτω. Ἡ στιγμή ἐκείνη ἦταν μεγάλη. Καὶ μπορούσε νὰ γίνει — τῶνιωσε κι' ὁ Κωνσταντῖνος καί, μάλιστα, τὸ φώναξε — ἡ στιγμή τοῦ θαύματος καὶ τοῦ ὀριστικοῦ θριάμβου. Γιατί, ὁμως, δὲν ἐγινε; Ὁ βαθύτερος λόγος, ποὺ ἔκαμε τὴ μεγάλη ἐκείνη στιγμή νὰ μὴ γίνει ἡ στιγμή τοῦ θαύματος, δὲν εἶναι προσιτὸς στὴν ἀνθρώπινη γνώση· τὸν ξέρει μονάχα ὁ Θεός. Ὅσο γιὰ τὰ ἐξωτερικά — τὰ προσιτά — στὰ μάτια μας — περιστατικά ποὺ μοιάζουν νὰ προκάλεσαν τὴ συμφορά, καὶ μάλιστα τὴν ἴδια τὴ στιγμή ποὺ ἦταν ἔτοιμο νὰ σημειωθεῖ τὸ θαῦμα, τὰ περιστατικά αὐτὰ ἦταν μονάχα ἡ ἀφορμή, δὲ μπορεῖ νάταν ἡ ἀληθινὴ αἰτία τῆς συμφορᾶς.

Ὁ Σφραντζῆς περιγράφει μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια τὴν ἀντίσταση τῶν δικῶν μας καὶ τὴν κάμψη τῶν ἐχθρῶν :

«Οἱ... ἐναντίοι ἔκ τε τοῦ κόπου καὶ τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀντιστάσεως τοσοῦτον ἀγανακτήσαντες ὥστε ὀπισθεν ὀλίγον ἤθελον στρέψαι, ἵνα ἀναψυχὴν λάβωσιν· οἱ δὲ τζαούσιδες καὶ ραβδοῦχοι τῆς αὐλῆς μετὰ ράβδων σιδηρῶν καὶ βουνεύρων ἀνέτυπτον, ἵνα μὴ δίδωσι νῶτα τοῖς ἐχθροῖς». Ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ κινουῖσε τὴν «σιδηρᾶν ράβδον» του καὶ ἀπειλοῦσε ἢ καὶ ἔδερνε ὄσους γύριζαν πίσω. «Αὐτοὶ δὲ μετὰ βίας τὴν ἀνδρίαν αὐτῶν θέλοντες δεῖξαι ἐπὶ τὰς κλίμακας πάλιν ἀνέβαινον. Ἔτεροι δὲ τινες τολμηροὶ καὶ ἰσχυροὶ καὶ δραστηκοὶ ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς τοῦ ἑτέρου ἀνέβαινε, καὶ ἄλλος πάλιν ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ δευτέρου ἀνῆρχετο ὅπως ἐδύνατο, ἵνα ἄνω ἐν τοῖς τείχεσιν ἔλθωσι. Καὶ ταῦτα πάντα ποιοῦντες σφοδρῶς καὶ βιαίως συρρήγνυται περὶ τὰς εἰσόδους καὶ ἀνόδους μάχη καρτερά, καὶ τὰ ξίφη ἔσπασμένοι συνεπλέκοντο, φόνος δὲ πολὺς ἦν ἐκατέρωθεν. Κλινομένης δὲ ἤδη τῆς ἡμῶν παρατάξεως Θεόφιλος μὲν ὁ Παλαιολόγος καὶ Δημήτριος ὁ Καντακουζηνὸς ἄνδρες ἄριστοι προπηδήσαντες νικῶσι τοὺς Ἀγαρηνοὺς καὶ τρέπουσι καὶ ἐκ τῶν τειχῶν καὶ τῶν κλιμάκων κακῶς ἀπεκρήμνισαν καὶ διεσκέδασαν».

44

Τὴ στιγμή ἐκείνη σημειώθηκε ἡ πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς μάχης. Τί ὥρα νάταν, τάχα; Κανένας δὲν τὸ θυμᾶται. Τὸ μόνο, ποὺ ξέρουμε, εἶναι ὅτι κ' οἱ δυὸ ἀρχηγοί, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ σουλτάνος Μωάμεθ, ἔκαμαν τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή — τὴ στιγμή ποὺ σημειωνόταν ἡ πιὸ κρίσιμη καμπὴ — κάτι τὸ ἀποφασιστικό. Δὲ μπορούσε νὰ περάσει ἡ στιγμή ἐκείνη, ἡ μοναδικὴ σὲ χίλια χρό-

νια, χωρίς να δώσουν οί άρχηγοί, με μιὰ πράξη ἢ μ' ἓνα λόγο τους, τὸ ἀξιομνημόνευτο ἱστορικὸ «παρών» τους. Ὁ Μωάμεθ τὸδωσε με μιὰ πράξη ποὺ τοῦ ἦταν εὐκόλη· εἶχε κρατήσει ἀκόμα τὶς καλύτερες ἐφεδρεῖες του πίσω· καὶ τὶς ἔριξε στὴ μάχη. Ὅσο γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο, αὐτὸς δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ἐφεδρεῖες ὑλικές· ἀνεξάντλητες ἦταν, ὅμως, οἱ ἠθικὲς ἐφεδρεῖες μέσα του· καὶ ὕψωσε τὴ φωνή του καὶ εἶπε λόγους ὠραίους καὶ μεγάλους.

«Μεχέμετις γὰρ ὁ βασιλεὺς» (γράφει ὁ Κριτόβουλος), «ἐπειδὴ τὰς προβεβλημένας οἱ τάξεις ἑώρα σφόδρα τῷ πολέμῳ πεπτονηκυίας, καὶ μηδὲν περαινούσας ὅ τι καὶ λόγου ἄξιον, καὶ τοὺς Ῥωμαίους καὶ Ἰταλοὺς εὐρώστως τε ἀγωνιζομένους καὶ τῷ πολέμῳ πλεονεκτοῦντας, ἐνταῦθα δὴ σφόδρα ἀγανακτήσας καὶ οὐκέτι ἀνασχετὰ ἡγησάμενος εἶναι, αὐτίκα πάσας ἐπάγει τὰς τάξεις, ἅς ἐς ὕστερον ἐταμιεύετο, ἀνδρας εὐοπλοτάτους τε καὶ εὐτολμοτάτους καὶ εὐθαρσεστάτους ἅμα καὶ τῶν ἄλλων ἐμπειρία καὶ ῥώμη πολλῶ προέχοντας· οἱ δὲ ἦσαν τὸ καθαρῶτατον τοῦ στρατοῦ, ὀπλίται καὶ τοξόται καὶ ἀκοντισταὶ καὶ ἡ περὶ αὐτὸν τάξις τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν καλουμένων δὴ γενητζάρων· οἷς μέγα βοήσας καὶ παρακελευσάμενος ἀνδράσιν ἀγαθοῖς νῦν ἤδη φανῆναι, ἡγεῖτο τὴν ἐπὶ τὸ τεῖχος πρῶτος αὐτὸς μέχρι τῆς τάφρου».

Καὶ τί ἔκαμε ὁ Κωνσταντῖνος, ἢ μᾶλλον τί εἶπε τὴ στιγμὴ ἐκείνη; Ὅταν διαπίστωσε, ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς, ὅτι «καὶ ἕτεροι οἱ διατεταγμένοι εἰς βοήθειαν ἐφθασαν, ἐκεῖ... ὁ βασιλεὺς ἔφιππος εὐρεθείς καὶ τοὺς στρατιώτας ἀναθαρρύνων καὶ ἐγείρων, ἵνα προθύμως μάχωνται, ἔλεγεν· ὦ συστρατιῶται καὶ ἀδελφοί, στῆτε ἀνδρείως, παρακαλῶ ὑμᾶς διὰ τοὺς οἰκτιρμούς τοῦ θεοῦ, ὅτι τὰ νῦν θεωρῶ τὸ πλῆθος τῶν ἐναντίων ἀρχὴν λαμβάνειν συγκοπὴν ποιῆσαι, καὶ ὀλίγον διασκεδάζονται, καὶ οὐ κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν καὶ συνήθειαν ἔρχονται, καὶ ἡ νίκη ἐλπίζω εἰς θεὸν τοῦ εἶναι ἡμετέρα. Λοιπὸν, ἀδελφοί, χαίρετε, ὅτι ὁ πολύτιμος στέφανος ὑμῖν ἔσεται, οὐχὶ μόνον φθαρτὸς καὶ γήινος ἀλλὰ καὶ ἐπουράνιος. Ὁ θεὸς ὁ ὑπὲρ ἡμῶν πολεμεῖ, δειλία κατέχει τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν».

Εἶχε, τάχα, πεισθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος πραγματικὰ ὅτι μποροῦσε νὰ κερδίσει ὡς τὸ τέλος τὴ μάχη; Πιστεύω, ὅτι, τὴ στιγμὴ ἐκείνη (τέτοιες στιγμὲς ἔρχονται μόνο μιὰ φορὰ σὲ χίλια χρόνια), νίκησε ὁ Κωνσταντῖνος μέσα του τὴ λογικὴ ποὺ τοῦλεγε ὅτι ἡ νίκη εἶναι ἀδύνατη, καὶ σκέφθηκε ὅτι δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανη. Ἀφοῦ ἡ λογικὴ διαψεύσθηκε στὴν πρώτη φάση τῆς μάχης, γιατί ἦταν, τάχα, ἀδύνατο νὰ διαψευσθεῖ, νὰ ντροπιαστεῖ, καὶ νὰ ἡττηθεῖ, καὶ στὴ δεύτερη καὶ τελευταία φάση; Ὅταν ἀρχίζουν τ' ἀδύνατα νὰ γίνονται δυνατά, δὲν ξέρει κανένας ὡς ποῦ μπορεῖ τὸ θαῦμα

νά φθάσει. Ὁ Κωνσταντῖνος, τῆ στιγμῆ ἐκείνη, εἶχε χωρὶς ἄλλο πιστέψει στὸ θαῦμα. Δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα — ὅταν ἀγρυπνοῦσε τῆ νύχτα — νά τὸ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Θεό. Τώρα, ὅμως, τὸ θαῦμα εἶχε ἀρχίσει νά σημειώνεται, κ' ἔτσι εἶχε πιά ὁ Κωνσταντῖνος τὸ δικαίωμα νά ἐλπίζει ὅτι ὁ Θεὸς τὸ εἶχε ἀποφασίσῃ : «καὶ ἡ νίκη ἐλπίζω εἰς θεὸν τοῦ εἶναι ἡμετέρα».

45

Τὰ ἐξωτερικὰ περιστατικά, ποὺ ἐμπόδισαν — τουλάχιστον γιὰ τὰ δικά μας μάτια — τῆ συντέλεση τοῦ θαύματος, δὲν εἶχαν καμμιά σχέση με τὴν ἐξόρμηση τῶν Γενιτσάρων, τῆς διαλεχτῆς φρουρᾶς τοῦ Μωάμεθ. Τὰ θαύματα δὲν τ' ἀνακόπτει, οὔτε στὴν ἐπιφάνεια τῆς πραγματικότητος, ἢ ὑλικῆ δύναμη. Ἡ ἱστορία μοῦ ἐδίδαξε ὅτι τὰ θαύματα τ' ἀνακόπτουν μονάχα γεγονότα τέτοια ποὺ δὲ μπορεῖ ν' ἀποδοθοῦν παρὰ στὴν τύχη. Ὁ Θεὸς χρησιμοποιεῖ τὸ τυχαῖο — ἐκεῖνο ποὺ γιὰ τὰ μάτια κι' αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι «αὐτόματον», «ἀόριστον» καὶ «παράλογον» — γιὰ ν' ἀνακόψει τὸ θαῦμα.

Δυὸ ἦταν τὰ τυχαῖα ἢ μοιραῖα περιστατικά ποὺ στοίχισαν στὸ Γένος μου τὰ πάντα. Τὸ πρῶτο ἦταν ὁ τραυματισμὸς τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ ἡ ἀπότομη ἀλλαγὴ πού, μετὰ τὸν τραυματισμὸ του, σημειώθηκε μέσ' στὴν ψυχὴ του. Ὁ γενναῖος καὶ ἀκατάβλητος Ἰουστινιάνης κυριεύθηκε ξαφνικὰ ἀπὸ τὸν πόθο νά σωθεῖ. Ὁ Σφραντζῆς περιγράφει τῆ σκηνὴ με τ' ἀκόλουθα λόγια :

«Καὶ ταῦτα τοῦ βασιλέως λέγοντος» (δηλαδή, μόλις ἀκριβῶς εἶχε τελειώσει ὁ Κωνσταντῖνος ν' ἀπευθύνει στοὺς συστρατιῶτες του τοὺς ἐνθαρρυντικούς λόγους ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω), «Ἰωάννης ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ καὶ στρατηγὸς ἐπλήγη τόξου βέλει ἐν τοῖς σκέλεσιν ἐπὶ τὸν δεξιὸν πόδα». Ὁ Δούκας εἶχε τὴν πληροφορία ὅτι «ἐπλήγη... διὰ μολυβδοβόλου ἐν τῇ χειρὶ ὀπισθεν τοῦ βραχίονος», πράγμα ποὺ καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ὑποστηρίζει, γράφοντας ὅτι «καὶ ὁ Λόγγος αὐτὸς τιτρώσκεται τηλεβολίσκῳ ἐς τὴν χεῖρα»· ὁ Κριτόβουλος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γράφει ὅτι τὸ βέλος τὸν βρῆκε στὸ στέρνο. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πράγμα, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Ἰουστινιάνης, «ὁ τοσοῦτον ἔμπειρος ὢν πολέμου, ὡς εἶδε τὸ αἷμα ῥέειν ἐκ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὅλος ἠλλοιώθη» (ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς) «καὶ ἦν προέδειξεν ἀνδρίαν ἐκ τοῦ φόβου ἔχασε... Μετὰ σιωπῆς διήρχετο ζητῶν ἰατροὺς, μὴ μνημονεύων τῆς γενναιότητος καὶ ἐπιδεξιότητος ἦν ἀρχῆθεν ἔδειξε. Καὶ οὐκ εἶπε τοῖς συνοῦσιν αὐτῷ οὐδέν, οὔτε ἀντ' αὐτοῦ εἶασέ τινα ἕτερον, ἵνα μὴ ἡ γεγονυῖα σύγχυσις γένηται καὶ ἀπώλεια. Στραφέντες δὲ οἱ στρατιῶται» (δηλαδή, οἱ δικοί του ποὺ τοὺς

είχε φέρει από τὴ Γένουα) «καὶ μὴ ἰδόντες τὸν στρατηγόν, διὰ τοῦ ῥηθέντος λόγου ὅτι ἔφυγεν, εἰς ταραχὴν καὶ δειλίαν μεγάλην ἐνέπεσον. Ὁ οὖν βασιλεὺς κατὰ συγκυρίαν πάλιν ἐκείσε εὐρεθεὶς ὄρα τοὺς στρατιώτας συγκεχυμένους καὶ μεστοὺς φόβου ὡς πρόβατα διωκόμενα, καὶ μαθὼν τὸ αἴτιον καὶ τὸν στρατηγὸν αὐτοῦ Ἰουστινιανὸν ἰδὼν φεύγοντα ἐγγίσας αὐτῷ λέγει· ἄδελφέ, τί τοῦτο πεποίηκας; στρέψον ἐν τῷ διατεταγμένῳ σου τόπῳ. Ἡ πληγὴ αὕτη ὀλίγον τί ἐστὶ. Στρέψον, ὅτι τὰ νῦν ἡ πλείων ἀνάγκη ἐστίν. Ἡ πόλις εἰς χεῖράς σου κρέμεται, ἵνα λυτρώσῃς αὐτήν». Πολλὰ δὲ εἰπόντος τοῦ βασιλέως αὐτῷ οὐδὲν ἀπεκρίνατο, ἀλλ' ἐν τῷ Γαλατᾶ περάσας αἰσχροῶς ἐκεῖ τελευτᾶ ἐκ τῆς πικρίας καὶ τῆς περιφρονησεως». Ἡ τελευταία αὕτη λεπτομέρεια, ὅπως ἐξακρίβωσα, δὲν εἶναι σωστή. Ὁ Ἰουστινιανὸς μεταφέρθηκε στὴ Χίο, ὅπου καὶ πέθανε. Καὶ ζήτημα εἶναι ἂν θάταν σὲ θέση, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Σφραντζῆς, νὰ μείνῃ ὀρθὸς στὴν ἐπαλξή του καὶ νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ πολεμᾷ. Ὁ Δούκας ἰσχυρίζεται ὅτι, ὅταν τραυματίσθηκε, ὁ πόνος ἦταν τέτοιος πού «οὐκ ἠδύνατο ὑπὸ τῆς πληγῆς ἡρεμεῖν». Καὶ εἶπε στὸν Κωνσταντῖνο : «Στῆθι θαρσαλέως, ἐγὼ δὲ μέχρι τῆς νηὸς ἐλεύσομαι, κάκεῖ ἰατρευθεὶς τάχος ἐπαναστρέψω». Φυσικά, κι' ἂν ἀκόμα εἶχε σκοπὸ νὰ ἐπιστρέψῃ, τὸ μοιραῖο, πού σημειώθηκε λίγη ὥρα ἀργότερα, τὸν ἐμπόδισε νὰ τηρήσῃ τὸ λόγο του. Ἔτσι, μονάχα ὁ Θεὸς γνωρίζει ἂν ἡ τελευταία στιγμή τοῦ Ἰουστινιανὸν στὰ τείχη τῆς Βασιλεύουσας ἦταν ἢ δὲν ἦταν τίμια.

Οἱ ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες τοῦ Ἰουστινιανὸν, ὅταν εἶδαν τὸν ἀρχηγό τους — «γίγαντα καὶ ἰσχύοντα καὶ ἄνθρωπον πολεμιστήν», ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ Δούκας — νὰ φεύγει πληγωμένος, «πρὸς ἓν μόνον ἑώρων» (τὰ λόγια αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Κριτόβουλος), «ἀποκομίσαι τε τοῦτον ἐν ταῖς ὀλκάσι καὶ αὐτοὶ ἀποκομισθῆναι σῶς, καίτοι τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου πολλὰ παρακαλοῦντος αὐτοὺς καὶ ὑπεσχημένου μικρὸν παραμεῖναι, ἕως ἂν ὁ πόλεμος λωφήσῃ· οἱ δ' οὐκ ἐδέξαντο, ἀλλ' ἀναλαβόντες τὸν ἡγεμόνα σφῶν, ὡπλισμένοι ἐχώρουν ἐπὶ τὰς ὀλκάδας σπουδῆ καὶ δρόμῳ...».

Δὲ θὰ κρίνω τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ τοὺς ἄνδρες του. Ἀφοῦ ἐγώ, καὶ χιλιάδες ἄλλοι Ἕλληνες, δὲ θεωρήσαμε ἀναγκαῖο νὰ σπεύσουμε (ἢ δὲν προλάβουμε, πράγμα πού ἐπίσης μᾶς βαρύνει, νὰ φθάσουμε) στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ πολεμήσουμε στὸ πλευρὸ τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ κρίνουμε ἐκείνους πού, ἂν καὶ ξένοι, ἔσπευσαν καὶ πολέμησαν, παίρνοντας στὶς ἐπάλξεις τὶς θέσεις πού ἦταν δικές μας. Οἱ ἄνδρες τοῦ Ἰουστινιανὸν, ξένοι στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲ μπορούσαν νὰ μείνουν στὶς ἐπάλξεις παρὰ μόνον ὅσο ἔβλεπαν τὸν ἀρχηγό τους, ὀρθοὶ καὶ ἄτρωτοι,

μπροστά τους. Γένος τους δὲν ἦταν τὸ δικό μου Γένος. Καὶ ἀρχηγὸς τους δὲν ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος. Ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν ἦταν, γι' αὐτούς, ἡ Βασιλεύουσα. Δικὴ τους ἦταν ἡ Γένουα. Δικὴ τους ἦταν ἡ Ρώμη, ὅπου εἶχε τὴν ἔδρα του ὁ Πάπας, ὁ ἀρχηγὸς τῆς δικῆς τους ἐκκλησίας. Ἄν θέλω νὰμαι τίμιος καὶ δίκαιος (ἀληθινὸς Ἕλλην καὶ ἀληθινὸς Χριστιανός), πρέπει νὰ πῶ ὅτι — ἐνῶ δὲ μοῦ φάνηκε διόλου παράξενο τὸ ὅτι, βλέποντας τὸν λατρευτὸ τους ἡγέτη πληγωμένο, ἀποφάσισαν νὰ φύγουν μαζί του — θεώρησα πάντοτε παράξενο καὶ θαυμαστὸ τὸ ὅτι, ἀκολουθώντας τον στὸ ἀγνωστό, ἦρθαν καὶ πολέμησαν στὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας. Καὶ ὑπάρχουν κάμποσοι ποὺ δὲν ἔφυγαν. Δὲν ἔφυγαν ὅσοι σκοτώθηκαν πολεμώντας γιὰ μᾶς.

46

Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι οἱ Τοῦρκοι, «ιδόντες τὴν τοσαύτην σύγχυσιν τῶν ἡμετέρων» (δηλαδή, τὴ σύγχυση ποὺ προκάλεσε ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ τῶν ἀνδρῶν του) «θάρσος ἔλαβον. Ἐκεῖ καὶ ὁ Σογὰν μπασιᾶς παρῶν τοῖς ἰαννιτζαρίοις καὶ τοῖς ἑτέροις διαλεχθεὶς ἐπήγειρεν αὐτῶν τὰ φρονήματα. Καὶ τις ἰαννιτζαρις τοῦνομα Χασάνης (ἐκ τοῦ Λουπαδίου ὁ γιγαντώδης ὠρμητο λένδρος) ὑπὲρ κεφαλῆς τῆ ἀριστερᾶ χειρὶ τὸν θυρεὸν βαλὼν, τῆ δὲ δεξιᾷ τὸ ξίφος ἀσπασάμενος, ἐπὶ τὸ τεῖχος, οὐ ἔθεώρει τὴν σύγχυσιν, ἐχώρησεν. Ἔποντο δὲ αὐτῷ καὶ ἕτεροι ὡσεὶ τριάκοντα, τὴν ἀνδρίαν ζηλώσαντες. Οἱ δὲ ἐναπομείναντες ἡμέτεροι ἐν τῷ τείχῃ» (ποιὸς ξέρει, πόσο λίγοι θάταν!) «κατεκόντιζον αὐτοὺς καὶ βέλεσιν ἔβαλλον καὶ λίθους ὑπερμεγέθεις ἐκύλιον κατ' αὐτῶν· δέκα καὶ ὀκτῶ ἐξ αὐτῶν ἀπεκρήμισαν. Ὁ δὲ Χασάνης οὐ πρότερον ἐπέσχε τὴν ὀρμὴν ἢ ἀνελθεῖν ἐν τοῖς τείχεσι καὶ τρέψασθαι τοὺς ἡμετέρους. Ἠνίκα γοῦν ἐκράτησε τῆς ἐπιχειρήσεως, καὶ ἕτεροι πολλοὶ ἀκολουθήσαντες ἀνήρχοντο εἰς τὸ τεῖχος. Καὶ τοὺς ἀναβαίνοντας οὐκ ἔφθασαν κωλύειν οἱ ἡμέτεροι διὰ τὴν ὀλιγότητα· οἱ δὲ πολέμιοι πλῆθος ἦσαν... Καὶ ὁ Χασάνης μαχόμενος προσπαισθεὶς πέτρα τινὶ κατέπεσεν. Ἐπιστραφέντες δὲ οἱ ἡμέτεροι καὶ ἰδόντες αὐτὸν κείμενον πέτραις ἔβαλλον πανταχόθεν· ὁ δὲ εἰς γόνυ διαναστὰς ἡμύνετο, ὑπὸ δὲ τοῦ πλήθους τῶν τραυμάτων παρείθη τὴν δεξιὰν καὶ κατεχώσθη τοῖς βέλεσι. Καὶ ἕτεροι πολλοὶ ἀπεκτάνθησαν καὶ ἐπλήγησαν καὶ ἐνεκεν τῶν τραυμάτων πρὸς τὸ στρατόπεδον ἐκομίσθησαν. Εἶτα τοσοῦτον ἀναβὰν τὸ πλῆθος τῶν πολεμίων τοὺς ἡμετέρους διεσκέδασαν, καὶ ἀφέντες τοὺς ἔξωθεν τείχους, ἔσωθεν διὰ τῆς πύλης ἔβαινον καταπατῶντες εἰς τὸν ἕτερον». Τί ἔκαμε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος τῆ στιγμῇ ἐκείνῃ; Ποῦ βρισκόταν καὶ ποῦ πῆγε ὁ «δεινὸς μαχητής»;

Τὴν ἀπάντησιν τῇ δίνει ὁ Σφραντζῆς : «Ὡς οὖν εἶδεν ὁ δυστυ-
χῆς, ὁ βασιλεὺς καὶ αὐθέντης μου, δακρυχέων ἐπαρακάλει τὸν θεόν,
καὶ τοὺς στρατιώτας ἵνα μεγαλοψυχήσωσι προέτρεπε· καὶ οὖν ἦν
συνδρομῆς καὶ βοηθείας ἐλπίς οὐδεμία. Ὁ δὲ τὸν ἵππον κεντήσας
δραμῶν ἔφθασεν ἔνθα τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν ἤρχετο, καὶ ὡσπερ
ὁ Σαμφὼν ἐπὶ τοὺς ἀλλοφύλους ἐποίει, καὶ τοὺς ἀσεβεῖς ἐν τῇ πρώτῃ
συμπλοκῇ ἐκ τῶν τειχῶν ἀπεκρήμνισεν, ὡς ἰδεῖν θαῦμα ξένον τοὺς
ἐντυχόντας καὶ βλέποντας. Βρυχόμενος ὡς λέων καὶ τὴν ῥομφαίαν
ἐσπασμένην ἔχων ἐν τῇ δεξιᾷ πολλοὺς τῶν πολεμίων ἀπέσφαξε·
καὶ τὸ αἷμα ποταμηδὸν ἐκ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἔρρεε.
Καὶ ὁ προρρηθεὶς Δὸν Φραγκίσκος ὁ Τολέδος ὑπὲρ τὸν Ἀχιλλέα
ἐποίησεν· ἐν τοῖς δεξιοῖς τοῦ βασιλέως ἔτυχε, καὶ ὡς τις ἀετὸς μετὰ
ὀνύχων καὶ στόματος τοὺς ἐναντίους κατέκοπτεν. Ὁμοίως καὶ
Θεόφιλος ὁ Παλαιολόγος, ὡς εἶδε τὸν βασιλέα μαχόμενον καὶ τὴν
πόλιν κινδυνεύουσαν, μεγαλοφώνως μετὰ κλαυθμοῦ κράξας εἶπε·
‘θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν’· καὶ συρρήξας ἑαυτὸν ἐν μέσῳ μετὰ κραυ-
γῆς τοὺς ὄσους εὔρε πάντας διεσκέδασε καὶ διεσκόρπισε καὶ ἐθανά-
τωσεν. Ἀλλὰ καὶ Ἰωάννης ὁ Δαλμάτης» (ὁ Δαλματηνὸς) «ἐκεῖ
παρὼν ὑπὲρ πάντα στρατιώτην γενναίως τοῖς πολεμίοις ἐσυμπλέ-
κετο. Καὶ οἱ ἐντυχόντες καὶ βλέποντες ἐθαύμαζον περὶ τῆς ἰσχύος
καὶ γενναιότητος τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν... Καὶ ἀγωνιζόμενοι σφο-
δρῶς καὶ συμπλεκόμενοι ἀπεκτάνθησαν, καὶ πολὺν φόνον εἰς τοὺς
πολεμίους πρὸ τοῦ ἀποθανεῖν ἐποίησαν οὕτως. Καὶ ἕτεροὶ τινες
στρατιῶται οὐκ ἀγενεῖς μαχόμενοι ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ καὶ αὐτοὶ
ἀπεκτάνθησαν πλησίον τῆς πύλης τοῦ ἀγίου Ῥωμανοῦ... Ἐγὼ
δὲ τῇ ᾠρᾷ ἐκείνῃ» (γράφει ὁ Σφραντζῆς, μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτό
του) «οὐχ εὐρέθην πλησίον τοῦ αὐθεντός μου τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ
προστάξει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν δῆθεν ἐν ἄλλῳ μέρει τῆς πόλεως
ἡμην».

47

Ὅπως εἶναι ἄδηλες οἱ ἀμφιβολίες, ἔτσι ἄδηλες εἶναι καὶ οἱ βε-
βαιότητες.

Ὡστόσο, ἔχω τὴν βεβαιότητα (τὴν, ἔστω, ἄδηλη) ὅτι ὁ Κων-
σταντῖνος θὰ κατατρόπωνε τὸ φοβερὸ καὶ ἄμορφο πλῆθος ποῦ εἶχε
ἀνεβεῖ στὰ τείχη, ἂν δὲ σημειωνόταν τὸ δεύτερο τυχαῖο ἢ μοιραῖο
περιστατικὸ (τὸ «αὐτόματον» καὶ «ἀόριστον» καὶ «παράλογον») ποῦ νόμισε ὁ Θεὸς — κύριος ὄλων τῶν δυνάμεων, ἄρα καὶ τῆς τύ-
χης — ὅτι ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ. Ὁ Κωνσταντῖνος χτυπήθηκε
ξαφνικὰ κι’ ἀπὸ τὰ νῶτα. Καὶ τὸ πιὸ παράδοξο καὶ παράλογο,
ποῦ μόνον ὁ παντοδύναμος Θεὸς μπορούσε νὰ τὸ κάμει δυνατό,
εἶναι τὸ ἔξῃς : τὸ δρόμο, ποῦ ἔκαμε τοὺς Τούρκους νὰ μπορέσουν νὰ

χτυπήσουν τὸν Κωνσταντῖνο κι' ἀπὸ τὰ νῶτα, τὸν ἄνοιξε ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος.

Τὶς σχετικὲς λεπτομέρειες τὶς ἔμαθε καὶ μοῦ τὶς εἶπε, κάμποσες μέρες μετὰ τὴν ἄλωση, ὁ Δούκας. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐπισημάνει ὅλες τὶς πύλες καὶ ὅλα τὰ παραπόρτια, κ' ἔτσι ἦταν δύσκολο νὰ βγαίνουν οἱ δικοὶ μας ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος στὸν περίβολο ποὺ χωρίζε τὸ τεῖχος τοῦτο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ. «Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἰδόντες τὴν εἰσοδοῦ-εξοδὸν αὐτῶν φανερὰν γενομένην, καὶ μὴ δυναμένους ἐξιέναι ἐξω τῆς πύλης καὶ ἀνθίστασθαι τοῖς Τούρκοις ἐν τῷ ἐξω κάστρῳ ἀπερικαλύπτους ὄντας τῶν τειχέων καταπεσόντων, ἦσαν τινες τῶν γερόντων ἐπιστάμενοι παραπόρτιον ἐν πρὸ πολλῶν χρόνων ἀσφαλῶς πεφραγμένον, ὑπόγειον, πρὸς τὸ κάτωθεν μέρος τοῦ παλατίου» (δηλαδή, κοντὰ στὸ σημεῖο, ὅπου ἐνώνονταν τὸ Θεοδοσιακὸ τεῖχος καὶ τὸ τεῖχος τοῦ Ἡρακλείου). «Καὶ δηλώσαντες τῷ βασιλεῖ, διὰ προστάξεως αὐτοῦ ἠνοιχθῆ· καὶ ἐξήρχοντο ἐξ αὐτοῦ περισκεπόμενοι τοῖς τείχεσι τοῖς ὑγιαίνουσι, καὶ ἀντεμάχοντο τοῖς Τούρκοις ἐν τῷ περιβολαίῳ. Τὸ ὄνομα τῆς κρυφῆς ἐκείνης πύλης ἐκαλεῖτό ποτε Κερκόπορτα». Ὁ Δούκας, βασισμένος σὲ καλὲς πληροφορίες, ἰσχυριζόταν (ἔχοντας τώρα μπροστά στα μάτια μου ἕνα ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου του, βλέπω ὅτι ἐπιμένει στὸν ἰσχυρισμό του) ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν κατάφεραν πολλὰ πράγματα στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ. Ὅσοι ἐπιχειροῦσαν νὰ διαβοῦν τὰ μισογκρεμισμένα τεῖχη, ἔβρισκαν μπροστά τους — καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἰουστινιανῆ καὶ τῶν ἀνδρῶν του — ἀτρόμητους καὶ ἄκαμπτους τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τοὺς λίγους γενναίους ποὺ εἶχαν μείνει κοντὰ του. «Ὡς οὖν ἐμποδιζόμενοι εἰστήκεσαν, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι πάντες σὺν τῷ βασιλεῖ ἀντιπαρατάσσοντες ἦσαν τοῖς ἐχθροῖς, καὶ ἅπασα ἡ δύναμις καὶ ὁ σκοπὸς ἦν τοῦ μὴ ἀφείναι τοῖς Τούρκοις τὴν εἴσοδον γενέσθαι ἐκ τῶν καταπεσόντων τειχέων, ἔλαθεν δι' ἄλλης ὁδοῦ τούτους εἰσάξας ὁ θελήσας θεός. Ἰδόντες γὰρ τὴν πύλην ἦν προλαβόντες ἀφήκαμεν ἀνεωγμένην» (φαίνεται ὅτι οἱ δικοὶ μας, ποὺ τελευταῖα ἐχρησιμοποίησαν τὴν Κερκόπορτα, ξέχασαν νὰ τὴν κλείσουν) «καὶ εἰσπηδήσαντες ἐντὸς ἐκ τῶν ὀνομαστῶν ἀνδρῶν ἐκείνων τῶν δούλων τυράννου» (δηλαδή, τῶν Γενιτσάρων) «ὡς πενήτηντα, καὶ ἀναβάντες ἐπάνω τῶν τειχέων πῦρ πνέοντες, καὶ τοὺς συναντήσαντας κτείναντες, τοὺς ἀκροβολιστὰς ἔπαιον... Τὰς δὲ κλίμακας ἀκωλύτως» (τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῶν τειχῶν ἦταν ἀραιότατα ἐπανδρωμένο) «ἐπήγνυον, καὶ ἀνέβαινον ὡς ἀετοὶ πετώμενοι. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι σὺν τῷ βασιλεῖ οὐκ ἐγίνωσκον τὸ γενόμενον· ἦν γὰρ ἀπομακρόθεν ἡ γενομένη τῶν Τούρκων εἴσοδος... Τότε ἐξαίφνης ὄρωσι

βέλη ἐκ τῶν ἄνω κατίοντα καὶ κατασφάττοντα τούτους. Ἐναβλέψαντες ὁρῶσι Τούρκους».

Ὁ Σφραντζῆς, στή δική του ἀφήγηση, συνδυάζει καὶ συγχέει τὶς δυὸ πράξεις τοῦ δράματος. Δὲν ἦταν, ἄλλωστε, παρῶν ὁ ἴδιος. Περιγράφοντας τὴ σύγκρουση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν γενναίων συστρατιωτῶν του μὲ τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων ποὺ εἶχε ὑπερβεῖ τὰ τεῖχη, δὲν ξεχωρίζει τὴν προσπάθεια πού, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἰουστινιάνη, ἔκαμαν οἱ Τοῦρκοι στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ καὶ ἀπροσδόκητη ἐμφάνισιν ἐκείνων ποὺ εἶχαν μπεῖ ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος, «τὸν ἵππον κεντήσας δραμῶν ἔφθασεν ἔνθα τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν ἤρχετο», χύμηξε ἐπάνω στοὺς Τούρκους ποὺ εἶχαν μπεῖ ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα καὶ πρόβαλαν ξαφνικὰ μπροστὰ του (ἢ μᾶλλον πίσω του). Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν Τούρκων δὲ θὰ πρόβαλε μόνον ἐπάνω στὰ τεῖχη, ρίχνοντας βέλη (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω. Οἱ Τοῦρκοι θὰ πῆδησαν ἀμέσως κάτω, πίσω ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος. Ἔτσι, θὰ βρέθησαν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, καὶ ὁ καβαλλάρης αὐτοκράτωρ θὰ χύμηξε ἐπάνω τους.

48

Ἡ 29ῆ Μαΐου ἦταν, στή Μυτιλήνη, μιὰ μέρα φοβερὰ βουβή. Κανένα καράβι δὲν ἔφθασε τὴν ἡμέρα ἐκείνη. Κανένα μήνυμα δὲν ἔφερε ὁ ἄνεμος. Ὅλα ἦταν βουβά. Ὁ Δούκας — καὶ πέρασα μαζί του πολλὲς ὥρες — δὲν ἄνοιξε σχεδὸν διόλου τὸ στόμα του. Καὶ σ' ἐκεῖνον, ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα, ἔκαμε ἐντύπωση τὸ ὅτι κ' ἐγὼ ἤμουν πολὺ σιωπηλὸς τὴν ἡμέρα ἐκείνη.

Τί εἶχε, τάχα, συμβεῖ; Δὲν εἶχε συμβεῖ τίποτε. Ἐφευγε, ἀπλούστατα, ἡ ἄνοιξη. Μήπως εἶχαμε τὸ αἶσθημα ὅτι ἦταν ἡ τελευταία ἄνοιξη τοῦ Γένους; Δὲ θυμᾶμαι διόλου, ἂν τὴν ἡμέρα ἐκείνη εἶχα μέσα μου αἰσθήματα ἢ προαισθήματα. Νομίζω ὅτι, ὅπως ἦταν ὅλα βουβά γύρω μου, ἔτσι βουβά ἦταν καὶ μέσα μου τὰ πάντα.

Καὶ τὸ περίεργο εἶναι ὅτι βουβὲς — φοβερὰ βουβὲς — ἦταν καὶ οἱ ἐπόμενες πέντε μέρες. Ἐξῆ ὀλόκληρες μέρες, δηλαδὴ ὅσες ἄρκεσαν στὸν Θεὸ γιὰ νὰ πλάσει τὸν κόσμον, εἶχαν τὰ πάντα ἀδρανῆσει. Δὲν ἔγινε, τάχα, τίποτε στὸν κόσμον τὶς μέρες ἐκεῖνες;

Τὸ λιμάνι τῆς Μυτιλήνης ἦταν ἐξῆ μέρες ἀκίνητο, δίχως ζωὴ, σὰ νᾶταν καταργημένο. Κι' ἀπὸ τὴν Καλλονή, ποὺ τὸ λιμάνι τῆς ἦταν μιὰ καλὴ σκοπιά, δὲν ἔφθασε κανένας. Ὡς τὶς 29 Μαΐου, εἶχαμε σχεδὸν κάθε μέρα ἕναν ἔφιππο ταχυδρόμον ποὺ μᾶς ἔφερνε κι' ἀπὸ κεῖ νέα, φῆμες ἀνεξακρίβωτες, φανταστικὲς καὶ ψεύτικες, ἔστω, εἰδήσεις. Ὅταν ἀδημονεῖς νὰ μάθεις νέα, εἶναι καὶ τὸ ψέμα